

П. Ковалів

ЕЛЕМЕНТИ НАРОДНЬО-ПОЕТИЧНОЇ МОВИ В ПОЕЗІЯХ Т. ШЕВЧЕНКА

Ще з дитинства Т. Шевченко відчував красу народньої пісні. Через те й Шевченків стиль пройнятий духом і стилем української народньої поезії. П. Куліш висловився про Шевченка, що «душа поезії нашої народньої неписьменної сталась душею його музи» (Основа, 1861, III). Використовуючи мотиви й тематику народніх пісень і дум та засоби народньо-пісенної поетики, Шевченко у своїй творчості все ж таки був оригінальним. Він не знижувався до наслідування, копіювання, переписування народніх пісень, а витворював нові, оригінальні поетичні форми, які тільки нагадують народньо-поетичні форми, а не тогожні їм¹).

Творчість Шевченка, будучи оригінальною в своїй основі, просякнута численними елементами народньо-поетичної мови. Ми спинимось на чотирьох основних елементах народньо-поетичної мови, що знайшли своє відображення в поезіях Шевченка. До таких елементів належать: демінутиви, форми звертання, порівняння та паралелізми.

1. Демінутиви, або здрібнілі (переважно пестливі) форми — це найбільш поширені форми народньо-поетичної мови, що ними наш народ передає різні вирази своїх переживань, починаючи від радості кохання, кінчаючи іронією й ненавистю до ворогів. Основний мотив уживання демінутивів — це життя української дівчини з її radoщами, надіями, сльозами та (найбільше) з її щасливим чи нещасливим коханням. Цей мотив особливо відбивається в піснях побутових, надто

¹) Див. С. Сумцов. Любимые народные песни Шевченка. «Украинская жизнь», 1914, II; Ф. Колесса. Фольклорний елемент в поезії Т. Шевченка. Львів, 1939, стор. 11; І. Пільгук. Як Шевченко вивчав фольклор. «Наукові записки Харківського педагогічного інституту». X. 1939, т. I, стор. 69; М. Нагорний. Шевченко і історична народня поезія. Зб. «Т. Г. Шевченко», вид. Київ. університету, 1939, стор. 159.

в старопобутових весільних. Дівчина очікує милого, і від того все видається їй милим, що навколо неї. Почуття ніжності й виливається формою демінутива.

Ой сяду я край **віконечка** прясти,
Та не дам я **волоконцеві** власти.

В своїй уяві вона малює щасливий образ милого. Для неї «Не сонечко сходить, а милий на **риночку** ходить»²⁾.

Одружена жінка з почуттям любови згадує про рід свій, і від того навіть доріжка видається їй рідною, милою:

Ой, давно, давно я в роду була,
Та вже ж тая **доріженька** терном заросла.

(Метлинський, 255).

Мати сина проводить в далеку дорогу. Для неї близькою й рідною є та дорога, якою йтиме її син, і той відрізок часу, після якого він повернеться додому.

Мати сина в **дороженьку** слізю провожає.
Прощай, милий мій **синочку**, та не забавляйся,
Через чотири **неділоньки** додому вертайся.

(Максимович, 1934, 140).

А ось і відтінки іронії, що їх передає формою демінутива народня пісня, в якій співається про шукання багатой нареченої.

Як би ти, дівчинонько, **багатенька** —
Взяв би я тебе за рученьку та повів до батенька.

Вона ж відповідає:

Як би я була **багатенька**,
Наплювала б я на тебе і на твого **батенька**³⁾.

В поезіях Шевченка вживання демінутивів стосується найбільше життя української дівчини з усіма її радощами та горюванням, потім іде дитячий світ і, нарешті, власні найглибші та найприємніші почуття⁴⁾. З великою майстерністю використовує поет цю своєрідну форму народньої поезії, виливаючи всю свою душу, всі свої почуття. Не сама тільки дівчина переживає, а разом з нею переживає й поет хвилини її радощів і горя. Шевченко пішов за народньо-пісенною традицією, не обминувши своїм почуттям ніжності ні одного зовнішнього об'єкта, що має відношення до людини з її чутливою душею.

Есть серце єдине,
Серденько дівоче,
Що плаче, сміється,
І мре, й оживає⁵⁾.

(I, 120)

²⁾ В. М. Дяконенко. Здрібнілі форми в українській мові, «Збірник секції граматики україн. мови». У Києві, 1930, стор 93.

³⁾ В. М. Дяконенко. Ор. с. 97.

⁴⁾ В. М. Дяконенко. Ор. с. 102.

⁵⁾ Тут і далі цитується за виданням: Т. Шевченко. Поезії в 2-х т., К. 1955.

В центрі уваги поет поставив «серденько дівоче», навколо якого функціонально купчуються всі інші демінутивви, що мають відношення до почуття любови й ніжності.

А надто той **рибалонька**,
Жвавий, кучерявий,
Мліє, в'яне, як зустрине
Ганнусю чорняву.

(«Утоплена», I, 210—211)

Йй Ярема розказував,
Як жить вони будуть
Укупощі, як золото,
І долю добуде

(«Гайдамаки», I, 131)

Пісня Яреми і взагалі сцена побачення Яреми з Оксаною збудована на демінутивах. Оксану він називає: ласочка, ясочка, серденько, голубка, пташка⁶⁾. Не тільки самий об'єкт кохання, а й усе, що навколо нього, одягається в форму ніжності й ласки:

Єсть карії очі, —
Як **зіроньки** сяють,
Білі **рученята**
Мліють, обнімають.

(«Гайдамаки», I, 120)

Місяць високо,
Зіроньки сяють,
Вийди, **серденько**,
Я виглядаю.

(Там же, I, 127)

За карії **оченята**,
За чорнії брови
Серце рвалося, **сміялось**.

(«Думи мої», I, 53)

Парубкові все миле й любе, коли він любить дівчину, навіть і гадина:

Не так болить, як укусить лютая гадина,
Гірше болить, як зчарує любая дівчина.
Як укусить **гадинонька** — знайдеш в зіллі ліки.
Як зчарує **дівчинонька** — пропадеш на віки⁷⁾.

Мотив ніжного співчуття нещасливому кохання — це один із більших мотивів, що прибирає в Шевченка форми демінутивів, починаючи

⁶⁾ В. М. Дяконенко. Ор. с. 102.

⁷⁾ В. М. Дяконенко. Ор. с. 93.

з матері, що доглядала й пестила доньку-красуню, кінчаючи донею, що нещасливим коханням занастила собі життя. Цей мотив особливо виразно проходить в «Катерині» і «Причинній»:

Як ягідку, як пташечку,
Кохала, ростила.

(«Катерина», I, 66)

Не слухала Катерина
Ні батька, ні неньки,
Полюбила москалика,
Як знало **серденько**.

(Там же, I, 61)

Іде шляхом молодиця, —
Мусить бути з прощі.

У латаній **свитиночці**,
На плечах торбина.

(Там же, 72)

Плаче Катерина:
На голові **хустиночка**,
На руках дитина.

(Там же, 68)

Не журиться Катерина —
Слізеньки втирає.

(Там же, 62)

Порівн. з народньої пісні:

Каренькі очі **слізеньками** сходять.

(Чуб. V, 128)

Мотив ніжного співчуття особливо виразно виступає в демінутивах «Причинної»:

Дарма щоніч **дівчинонька**
Його виглядає...

(«Причинна», 36)

Пошли ж Ти їй долю, — вона **молоденька**.

(Там же, 36)

Не вимили біле личко
Слізеньки дівочі.

(Там же, 36)

Збиралися **подруженьки** —
Слізеньки втирають.

(Там же, 41)

Мати в понятті українського народу — це вищий ідеал, що користується найбільшою любов'ю й пошаною до себе. Образ матері в народньо-поетичнім уявленні — це символ роду «ріднішого» над усе.

Нема в світі цвіту цвітішого над маківочки,
Нема роду ріднішого над **матіночки**, —

співає народня пісня. В поезіях Шевченка образ матері займає центральне місце — як символ найвищої ласки й любови. В поемі «Наймичка» — постать Ганни, страдницької й замученої матері, її ніжну любов та ласку до власної дитини, яку вона не сміє назвати своєю, щоб не нашкодити їй, поет малює багатством демінутивів. Ось стара Ганна, повернувшись з прощі, наділяє гостинцями своїх рідних:

... Маркові купила
Святу **шапочку в печерах**
У Йвана святого,
Щоб голова не боліла
В Марка молодого;
І **перстеник** у Варвари
Невістці достала ...
(«Наймичка», 392)

І внучатам із **клуночка**
Гостинці **виймала**:
І хрестики, й **дукачки**
Й **намиста разочок**
Яриночці, і **червоний**
З фольги **образочок**;
А Карпові **соловейка**
Та **коників** пару.
(Там же, 394)

Любов і ласка до дітей виливається в поета такими демінутивами, як: ангелятко, діточки, ручиці, спатоньки тощо.

А воно, як **ангелятко**,
Нічого не знає,
Маленькими **ручицями**
Пазухи шукає.
(«Катерина», 68)

Нехай летять **додомоньку**
Легенькі діти.
(«Не для людей, тієї слави ...», II, 132)

І **діточки**, як **квіточки**.
(«Моск. криниця», II, 58)

Воно ж попестилось собі, погралось
Та й **спатоньки**, мале, лягло
(«Марія», II, 354)

Порівн. з народньої пісні.

Стелю постіль білу, **спаточки** ляжу.
(Чуб. V, 620)

Спатусі на білій подуці.

(Там же)

Ще дівчина **спатоньки** не клалась.

(Метлинський, 328)

Не обминає Шевченко своєю увагою й ідилії з народнього побуту, проявляючи велику ніжність в демінутивах:

І дід і баба у неділю
На призьбі вдвох собі сиділи
Гарненько, в білих сорочках.

(«Наймичка», I, 384)

Під хатою **дідусь сивенький**
Сидить, а **сонечко низенько**
Уже спустилось над Дніпром.

(«Сон», II, 28)

Порівн. з думи «Про смерть козака бандуриста»:

Сидить на могилі козак **старесенький**,
Як **голубонько сивесенький**⁸⁾.

Почуття ніжності переносяться в поета й на навколишній світ, на природу. Все навколо живе разом з людиною й переживає ті ж самі щасливі хвилини мрійного настрою і служить тим фоном, на якому поет малює образи людського почуття. В хвилини радості людині все миле, що її оточує, а в хвилини горя навіть зовнішній світ виявляє своє співчуття в формах демінутивів.

Кричать сови, спить дїброва,
Зіроньки сіяють.

(«Катерина», I, 70)

Тихесенько вітер віє,
Степи, лани мріють...

(«Сон», I, 296)

Місяченьку!
Наш **голубоньку!**
Ходи до нас вечеряти.

(«Причинна», I, 38)

Прилітає **зозуленька**
Над ними кувати;
Прилітає **соловейко**
Що ніч щебетати.

(Там же, 41—42)

⁸⁾ В М. Дяконенко. Ор. с. 84.

Порівн. з народньої пісні:

Між двома **гіроньками**
Світить місяць з **зіроньками**.
(Чуб. V)

Дрібненька пташка **невеличка**
По лозонці скеле.
(Чуб. V, 107)

Єсть у мене **голубець рябокриленький**.
(Чуб. V, 310)

Голосенькі дзвонки
(Гол. I, 133⁹)

Сумний настрій при згадці про втрачену волю, про гірку долю поет передає співчутливими демінутивами: воленька, недоленька:

Чуло серце **недоленьку**,
Сказати не вміло.
(«Тополя», I, 86)

Втоплю свою **недоленьку**,
Русалкою стану.
(«Вітре буйний», I, 43)

Дуже часто вживає Шевченко демінутивів на значення іронії всіх відтінків — від легенької посмішки до гіркого сарказму та глибокого презирства. Демінутив у поета в таких випадках набирає значення антитези: замість почуття ніжності, він горить почуттям гніву й обурення кріпацької душі.

А магнати палять хати,
Шабельки гартують.
(«Гайдамаки», I, 118)

А **жіночки** лихо дзвонять,
Матері глузують.
(«Катерина», I, 62)

А тим часом **вороженьки**
Чинять свою волю —
Кують речі недобрії.
(Там же, 64)

Порівн. з народньої пісні:

Назад руки зав'язали,
Ще в кайданки окували.
(Чуб. I, 39)

Сусідоньки близенькі, **вороженьки** тяженькі.
(Чуб. V, 132)¹⁰

⁹) В. М. Дяконенко. Ор. с. 75, 82, 84, 94.

¹⁰) В. М. Дяконенко. Ор. с. 104—105.

Навпаки, велика повага до козака, особливо до коня козацького, що має неймовірні властивості перемагати всякі перешкоди, породжує у поета демінутив «коник вороненький», відомий також і в народній пісні:

А тим часом із діброви
Козак виїжджає;
Під ним **коник вороненький**
Насилу ступає.

(«Причинна», I, 40)

Посадила на **коника** ...
Гляньте, вороги.

(«Ой крикнули сірі гуси», II, 217)

Порівн. з народньої пісні:

Єсть у мене **коник вороненький**,
Перескоче ті гори **лихенькі**.

(Чуб. V, 197)

Ой, є в мене **коник вороненький**,
Перескочить той **хмизок дрібненький**.

(Максимович, 1834, 143)

Антитеза демінутивів у Шевченка — це звичайний художній засіб, якого вживає поет, щоб підкреслити контраст у почуттях і настроях дієвих осіб: ці пестливі й ніжні вирази любови й ласки досягають певного трагізму, коли з ними вдаються до особи, що лихом, зневагою й горем платить за цю ніжність.

Катерина, зустрівши батька своєї дитини, благає не цуратися її, з плачем називає його «Мій батеньку, мій братику!», а його товаришів — «москалики-лебедики», і чує у відповідь глузливо-жорстоке «дура атвжися».

Сум і горе Степана в поемі «Невільник» ще сильніше відтіняють ті слова, що ними звертається до нього Ярина, нічого не знаючи про те, що він мусить їхати на Запоріжжя: «**Степаночку, голубчику**, чого се ти плачеш? — **Братику** Степане, що в тебе болить?»

Лейба, коли його б'ють, вимагаючи грошей, кричить:

Ой, **паночки-голубчики**,
Сй-богу, немає.

(«Гайдамаки», I, 123)

Свосвідну стилістичну роль виконує демінутив як повторне слово. Друге слово є демінутивом першого і цим наче підсилює значення основної форми. Це буває тоді, коли треба звернути читачеву увагу на якийсь окремий образ.

Ой, зозуле, **зозуленько**,
Нащо ти кувала ...

(«Сова», I, 285)

... Діток,
Діточок шукаю,
Наталоньку.
(«Відьма», I, 455)

І горе, **горенько** моє,
Мов нагодована дитина,
Затихне грохи.
(«Неофіти», II, 295¹¹)

Такий же тип демінутивів поширений і в народніх піснях, особливо в весільних:

Ой, пане, **паночку!**
Ведем тобі підданочку.
(Метлинський, 235)

Ой через сад, **садочок**,
Калиновий мосточок.
(Чуб. V, 263)

Золотар, **золотаренку**,
Скуй мені перстеника.
(Чуб. III, 295)

Ой, наймите, **наймитоньку**,
Перестань служити.
(Гол. I, 220¹²)

Велика кількість демінутивів у поезіях Шевченка свідчить про свідоме ставлення поета до цієї особливості народньо-поетичної мови. В «Кобзарі» В. Дяконенко (Ор. с.) налічує 1597 демінутивних форм, з них найбільше іменникових (1358), далі йдуть прислівникові (128), прикметникові (108) і дієслівні (3).

Але не на всі твори вони однаково припадають. Гірка жіноча доля — це улюблені в Шевченка мотиви. В цих творах найбільша кількість демінутивів. Поеми «Причинна», «Наймичка», «Тополя», «Катерина», «Петрусь», «Утоплена», «Черниця-Мар'яна», «Княжна» найбільше насичені демінутивами. Поеми соціально-політичного змісту мають їх значно менше.

2. З формами демінутивів дуже близько межують і форми звертання, як вияв того ж самого почуття ніжності або гніву, бо й саме звертання часто передається формою демінутива.

Бабусенько, голубонько,
Серце моє, **ненько!**
Скажи мені щирю правду:
Де милий-серденько?

(«Тополя», I, 87)

¹¹) В. М. Дяконенко. Ор. с. 102—103.

¹²) В. М. Дяконенко. Ор. с. 94.

В пісні звертається козак до ворожки:

Бороженько, голубонько,
Одгадай мені сон!

(Максимович, 1827, 42)

Форми звертання — це особливі форми народньо-поетичної мови.

Вся щирість, сердечність, ніжність душі українського народу виливається в формах звертання. Звертаннями наскрізь просякнута українська народня пісня, бо в пісні найбільше й найвиразніше проявляються взаємовідносини між людьми, а характер цих взаємовідносин визначається формами звертання.

Ось тепле звертання до матері:

Слухай, **матусенько**, що люди говорять.

(Метлинський, 95)

Парубок звертається до коханої дівчини з спеціальним епітетом, називаючи її «ластівкою»:

Дівчино моя, Переяславно,
Поцілуй же мене, **моя ластівко!**

(Метлинський, 4)

А дівчина до парубка звертається з словами «серце», «мій миленький»:

Ох, і видивила свої карі очі,
Тебе, **серце**, виглядаючи.

(Лисенко, Укр. нар. пісня, I, 56)

Ох, і повій, повій, буйний вітре,
Та з глибокого яру,
Ох, і прибудь, прибудь, та ти **мій миленький**,
Та з далекого краю.

(Там же)

Яскравою особливістю народньої пісні є часте повторення тієї ж самої форми звертання, що надає особливого кольориту в відносинах:

Чи ти мене, **моя мати**,
В церкву не носила?
Чи ти мені, **моя мати**,
Долі не просила?
І в церкву тебе носила,
Богу молилася,
Така тобі, моя доню,
Доля судилася.

(Чуб. V, 356, Грінч. Етн. матер., III, 409)

Або:

З'їздив же я, **моя мати**,
Польщу й Україну,
Знайшов же я, **моя мати**,
Любую дівчину.

(Чуб. V, 872).

Шевченко в своїх поезіях максимально використовує народньо-поетичні форми звертання, в найбільшій мірі проявляючи почуття ніжності там, де мова йде про щирість і сердечність в людських взаємсвідносинах, і почуття гніву й ненависти там, де мова йде про ворогів українського народу. Таким чином, форми звертання у Шевченка залежать і від об'єкту, до кого саме звертається поет.

Своїм поетичним хистом Шевченко виробив собі на зразок народньої пісні постійні форми звертання, які виконують у нього певну функціональну роллю, як засіб піднести значення того поетичного образу, який стоїть у центрі уваги поета. В зв'язку з цим і поезії Шевченка набирають своєрідного конструктивного характеру. Поет не просто описує, виступаючи в ролі якогось натураліста, а подає образи в дії, в живих стосунках, і не тільки стосовно до людей, але й стосовно до природи, до неживих речей взагалі, що в руках великого майстра оживають, діють і переживають разом з людьми.

Найближчим об'єктом звертання поета є його любий рідний край, його Україна, до якої він проявляє найбільше почуття любови. Любов до України поет виливає синонімічними формами звертання, синонімічними епітетами.

О, доле моя! Моя країно!
Коли я вирвусь з цієї пустині?

(А. О. Козачковському, II, 53)

Мій краю прекрасний, розкішний, багатий!
Хто тебе не мучив?

(«Іржавець», II, 33)

А ти, моя Україно,
Безталанна вдово!
Я до тебе літатиму
З хмари на розмову.

(«Сон», I, 295)

Мій любий краю неповинний!
За що тебе Господь кара,
Карає тяжко?

(«Осії», гл. XIV, II, 364)

Другим об'єктом частого звертання поета є Бог, як посередня сила захисту, сила моральної стійкості; Найвища Надія й опіка людського життя. Ставлення українського народу до Бога проявляється в формах звертання його поетичної мови. В хвилини радості і горя нарід звертається до Бога з словами: «Боже мій», «Боже милий», «Господи милосердний» тощо.

Таких же самих епітетів здебільшого вживає й Шевченко в своїх звертаннях до Бога, як безпосередньо, так і устами своїх персонажів:

Молюсь Тобі, **Боже милий,**
Господи великий,
Що не дав мені загинуть
Небесний **Владико.**

(«Сон», II, 29—30)

За що вони мене люблять?
За що поважають?
О, **Боже мій милосердний!**
Може, вони знають?

(«Наймичка», I, 392)

О, **Боже мій милий!**
Тяжко жить на світі, а хочеться жить . . .

(«Гайдамаки», I, 119)

О, **Боже мій милий,** як весело жить!

(Там же)

В хвилину суму й розпачу людина звертається до Бога:

Легше, мої любі, покриться землею,
Ніж бачить, як другий, багатий, старий,
Цілує за гроші, вінчається з нею . . .
О, **Боже, мій Боже!** Волею Своєю
Розбий мое тіло і душу розбий!

(«Мар'яна-Черниця», I, 205)

Інші форми звертання в поезіях Шевченка побудовані переважно на ґрунті кохання, на взаємовідносинах дітей з батьками, дружніх взаємовідносинах між людьми тощо.

Найбільше вдається Шевченко до різних форм звертання, коли йому доводиться малювати сцени кохання («Гайдамаки», «Мар'яна-Черниця», «Утоплена» та інші). Дуже рідко один із коханців звертається до другого власним іменем:

Бач, **Оксано,** я жартую,
А ти справді плачеш.

(«Гайдамаки», I, 130)

А то переважно в формах звертання поет вдається до різних синонімічних епітетів — словосполучень, які заступають основну назву і виявляють почуття більшої ніжності й любови. Функцію синонімічного епітета в звертанні часто виконує слово «серце» або «мое серце», «доле моя»:

Отак, **серце,** обнімемось,
Отак поцілую . . .

(«Мар'яна-Черниця», I, 199)

Серце мое! Доле моя!

(«Утоплена», I, 213)

Але й часто хлопець (або сам поет) дівчину називає пташкою, голубкою, рибкою, зорею, цвітом:

Виглянь, голубко,
Та поворкуєм . . .
Виглянь же. пташко,
Мое серденько.

(«Гайдамаки», I, 127—128)

— Що се ти говориш?
Схаменися!
— Правду, рибко!

(Там же, 131)

Порівн. з народньої пісні:

Ой ти, дівчино, червона калино!
Мені на тебе дивитися мило.

(Метлинський, 43)

Катерина в запалі благання не покинути її звертається до «милого» москаля з такими словами:

Мій батечку, мій братику!
Хоч ти не цурайся!

(«Катерина», I, 79)

Народно-поетична форма звертання між батьками й дітьми подається в Шевченка синонімічними епітетами.

а) До батьків:

Умру, серце-мамо,
За сотником Іваном!

(«Мар'яна-Черниця», I, 202)

Прости мене, мій батечку,
Що я наробила!
Прости мене, мій голубе,
Мій соколе милий!

(«Катерина», I, 67)

б) До дітей:

Доню моя, доню моя,
Цвіте мій рожевий!

(Там же, 66)

В звичайних дружніх звертаннях між людьми Шевченко вживає синонімічних епітетів: брате, голубе, моя пташко, орле сизий, друже:

Бандуристе, орле сизий!
Добре тобі, брате:
Маєш крила, маєш силу,
Є коли літати!

(«Маркевичу», I, 106)

Я сирота, мій голубе,
Як і на чужині.

(Там же)

О, друже мій добрий, друже незабутній!
Живою душею в Україні витай.

(«Кавказ», I, 404)

Старий кобзар до молоді не просто звертається, а з ласкою:

Вибачайте, мої любі!
Нехотя журюся.

(«Мар'яна-Черниця», I, 201)

До своїх дум поет звертається з батьківською любов'ю, називаючи їх «синами», «орлами»:

Сини мої! Орли мої!
Летіть в Україну.

(«Гайдамаки», I, 110)

З почуттям гніву звертається Шевченко до ворогів українського народу, вдаючись у формах звертання до епітетів-антитез:

Безбожний царю, творче зла,
Правди гонителю жестокий!

(«Юродивий», II, 315)

3. Широко використовує Шевченко в своїх поезіях і народньо-поетичні форми порівнянь, як художній засіб, що збільшує образність чи емоціональність мови. Порівняння — це одна з найбільших прикрас народньо-поетичного стилю, одна з найулюбленіших форм народньо-поетичної мови, до якої так часто вдається Шевченко й використовує з певною функціональною метою — емоціонального впливу на читача. Наведу кілька прикладів, які показують, як близько стояв Шевченко до народньої пісні в користуванні цим художнім засобом української народньої поезії¹³⁾

У Шевченка:

Ой, одна я, одна,
Як билинонька в полі,
Та не дав мені Бог
Ані щастя, ні долі.

(I, 461)

В нар. пісні:

Сама я, самесенька, як билина в полі,
Не дав мені Господь ні щастя, ні долі.

(Чуб. V, 558)

¹³⁾ Приклади беру головню з праці Ф. Колесси. Ор. с. 92—93.

Сама ж я, сама, як билина в полі,
Ніхто не порадить головоньку мою.
(Лисенко, Зб. укр. піс. VII, 12)

У Шевченка:

Коло серця — як гадина
Чорна повернулась.
(«Катерина», I, 75)

В народн. пісні:

Біля мого серденька мов гадина в'ється.
(Максимович, 1834, 165).

У Шевченка:

А Оксана, як голубка,
Воркує, цілує.
(«Гайдамаки», I, 132)

В народн. пісні:

Як ми кохалися, як голубів пара.
(Лисенко, Збірн. укр. піс. IV, 27).

У Шевченка:

Як калина при долині
Вранці під росою,
Ганнусенька червоніла ...
(«Утоплена» I, 212).

В народн. пісні:

Чи буду ж бо я така,
Як калинонька тота?
(Ів. Колесса. Етн. Зб. XI, 179).

У Шевченка:

... Народ з попами
З усіх церков на гору йде,
Мов та божа бджола гуде.
(«У неділеньку ...», II, 161).

В народн. пісні:

За їм (Хмельницьким) козаки йдуть,
Як ярая пчола гудуть.
(«Метлинський», 391).

Порівняння в теоретичній поезитці розглядається, поперше, як елемент стилю, як засіб образowości та емоційности мови, і, подруге, як композиційний засіб, як момент «художніх угруповань словесних тем».¹⁴ В кожнім псетичнім порівнянні є два моменти: основне значення

¹⁴ Шувалов. К поэтике Некрасова («Свиток», М. 1922, № 1). В. Жирмунский. Задачи поэтики. («Начало», 1921, № 1).

і образ, з яким порівнюється. Звідси конструктивно порівняння бувають двох типів: коли образ займає місце перед основним значенням (препозитивно) і після нього (постпозитивно). Якщо образ препозитивний, то він має характер безпосереднього прийняття окремого випадку, він виявляється певним враженням, що веде думку до значення. Якщо образ постпозитивний, то він є лише згадкою і має характер узагальнення. «Інтенсивність впливу образу, що йде за значенням, значно слабша. Він не будить раптом думки, що дремає, не впливає на її прискорення у рішенні наступного завдання, заплутаного питання; він затримує думку, зупиняє її, щоб зосередити увагу й дати деякий відпочинок, заспокоєння думці».¹⁵⁾

У Шевченкових порівняннях образ здебільшого займає постпозитивну позицію, і через те думка в нього ллється повільно; мова набирає характеру більшої урочистості, риси, властивої народньо-поетичній мові. Наведу кілька прикладів:

Чом вас (думи) вітер не розвіяв
В степу, як пилину?
Чом вас лихо не приспало,
Як свою дитину?

(«Думи мої», I, 52)

А козаки, як та хмара,
Ляхів обступали.

(«Тарасова ніч», I, 104).

На чужій сторонці
Найду кращу або згину,
Як той лист на сонці.

(«Думка», I, 51)

Порівн. в народ. пісні:

Кохалися, любилися,
Як голубів пара,
А теперка розійшлися,
Як чорненька хмара.¹⁶⁾

Навпаки, порівняння з препозитивним образом у Шевченка набирає характеру більшої раптовості сприйняття образу:

Як ягідку, як пташечку,
Кохала, ростила
На лишенько . . . Доню моя!

(«Катерина», I, 66)

Але, як уже було сказано, таких конструкцій Шевченко вживає рідше.

¹⁵⁾ Харцуев. Элементарные формы поэзии. Вопросы теории и психологии творчества. т. I, 386

¹⁶⁾ Ф. Колесса. Ор. с. 93.

Конструктивність форм порівняння у Шевченка можна розглядати ще й в іншому розрізі: з одного боку, він широко використовує сполучникові форми порівняння (з сполучниками: як, мов, неначе, ніж та інш.), з другого боку, він вдається іноді з певною стилістичною метою і до форм з орудним відмінком. Сполучникові форми порівняння ясніше підкреслюють образ порівняння, ніж форми з орудним відмінком. Остання форма тісніше з'єднує образи. Наприклад:

Сидить сотник на причілку
Та думку гадає,
А Настуся по садочку
Пташкою літає.

(«Сотник», II, 194).

Все сумує — тільки слава
Сонцем засіяла.

(«Котляревському», I, 47).

А серденько соловейком
Щебече та плаче.

(«Думи мої», I, 54).

Але форм порівняння з орудним відмінком в поезіях Шевченка не багато. Більше переважають у нього складні сполучникові конструкції, як це ми спостерігаємо і в народньо-поетичній мові.¹⁷⁾

Вище ми вказали уже на те, що порівняння — це поетичний засіб, що збільшує образність, емоційність мови. Емоціональні порівняння — це такі порівняння, де два образи з'єднуються на основі збуджених ними почувань. Таких порівнянь у Шевченка дуже багато. До них належать насамперед ті, які виявляють настрій. Сюди належать майже всі образи з родинного життя, порівняння конкретних значень з абстрактними, багато тваринних і рослинних образів, образів із сфери віри й вірувань тощо.¹⁸⁾

За змістом образи порівняння можна було б поділити на такі групи: 1) порівняння матеріального з матеріальним або нематеріального з нематеріальним, 2) матеріального з нематеріальним і 3) нематеріального з матеріальним. У Шевченка основне місце займає перша група образів порівнянь, переважно порівняння матеріальні, конкретні.

У тумані на могилі
Як тополя, нахилилася
Молодиця молодая.

(«Наймичка», I, 381)

¹⁷⁾ Д. Дудар в своїй студії «З поезики Шевченка» (Шевченків збірник, I, 1924) підраховує навіть кількість сполучників: найчастіше з сполучником «як» (204) і «мов» (201), рідше з «неначе» (97) і «ніж» (20), інші сполучники трапляються дуже рідко» (стор. 80).

¹⁸⁾ Д. Дудар. Ор. с. 97—98.

Серед конкретних порівнянь найбільше переважають у Шевченка образи живих істот — порівняння людини з іншою живою істотою, тварини з людиною або з твариною.

Мов орел той приборканий
Без крил та без волі,
Знеміг славний Дорошенко,
Сидячи в неволі.

(«Заступала чорна хмара...» II, 188).

Кого ж їй любити? Ні батька, ні неньки:
Одна, як та пташка в далекім краю!

(«Причинна», I, 36).

Часто жива істота порівнюється з речима, надто людина з рослиною, з явищами природи:

Мов яблучко у садочку,
Кохалась дитина.

(«Княжна», I, 11).

У багатих ростуть діти —
Верби при долині;
А у вдови одним — одно,
Та й те, як билина.

(«Сова», I, 286).

Та й виросла
Ганна кароока,
Як тополя серед поля,
Гнучка та висока.

(«Утоплена», I, 210).

Порівняння матеріальних образів у Шевченка свідчить про конкретність уявлення поета, як це властиво народньо-поетичному уявленню, коли навіть абстрактне уявляється в конкретних рисах.

Нехай думка, як той ворон
Літає та кричє.

(«Думи мої», I, 54).

Чом вас (думи) вітер не розвіяв
В степу, як пилину?
Чом вас лихо не приспало,
Як свою дитину? . . .

(Там же, I, 52).

Зрідка подибуємо в Шевченка й форми порівняння стану або дії:

Як у Бога за дверима,
Вдова панувала.

(«Сова», I, 286).

Без милого сонце світить,
Як ворог сміється...
(«Тополя», I, 86).

Спинимось тепер на деяких основних образах, що їх Шевченко, йдучи за народньо-пісенною традицією, використовує як об'єкт порівнянь.

Ось перед нами образи з родинного життя (дитини, матері, батька, брата, сестри та інш.), що стоять у Шевченка в центрі порівняння, образи з їх переживаннями та ідеальними відносинами.

Рада, рада та весела,
Як мала дитина.
(Відьма»).

... Люблю розмовлять,
Як з братом, з сестрою, розмовлять з тобою
(«Гайдамаки»).

Образ сироти — символ печалі й самотності:

Одна — одна, як сирота
На чужині, гине.
(«Тополя», I, 84).

Сумно, сумно, як сироти,
Мовчки похилились.
(«Гайдамаки», I, 115).

Багато образів подає Шевченко з тваринного світу, часто з тими ж самими функціями, які вони виконують в народньо-поетичній мові. Своєрідну функцію виконують образи птахів, залежно від роду.

Пташка взагалі — символ ніжності, свободи:

Як ягідку, як пташечку,
Кохала, ростила
(I, 66).

Серце в'яне, нудить світом,
Як пташка без волі.
(I, 92).

Голуб і голубка — символ народньої поезії. Ці образи вживаються найчастіше на означення любови й ласки:

Чого серце, як голубка,
День і ніч воркує.
(I, 92).

Порівн. з народньої пісні:

Як ми кохалися, як голубів пара.
(Лисенко, Зб. укр. піс. IV, 27).

Інші породи птахів мають свої символічні значення в народній поезії:

Орел — символ відваги:

Мов орел той приборканий,
Без крил та без волі,
Знеміг славний Дорошенко,
Сидячи в неволі.

(II, 188).

Зозуля й чайка — символи печалі:

Співає, плаче Ярославна,
Як та зозуленька кує.

(II, 374).¹⁹⁾

Ворона, чапля, індик, шуліка — символи сарказму:

Розлетілись (ченці),
Мов тії **ворони**
З кривавого того свята.

(I, 334).

А диво-цариця, —
Мов та чапля між птахами,
Скаче, бадьориться.

(I, 303-304).

Сорока — символ гумору, образ, з яким порівнюються дівчата.

Із інших образів тваринного світу Шевченко використовує для порівняння образи гадюки й риби, ті образи, які використовуються і в народній поезії.

Образ гадюки вживається для виявлення поганого настрою:

Коло серця козацького,
Як гадина в'ється.

(I, 40).

Порівн. з народньої пісні:

Біля мого серденька мов гадина в'ється.

(Максимович, 1834, 165).²⁰⁾

Образ риби у Шевченка, як і в народній поезії («рибонька», «пліточка») — символ співчуття і жалю:

І боляще, побитее
Серце стрепенеться,
Мов рибонька над водою.

(II, 52).

Із сфери рослинного світу перше місце в поезіях Шевченка, як і в народній поезії, має квітка, як символ краси й ніжності.

¹⁹⁾ Д. Дудар. Ор. с. 87—88.

²⁰⁾ Ф. Колесса. Ор. с. 92.

Кохалася мати сином,
Як квіткою в гаї.

(«Сова», I, 285).

Із дерев особливо поширений в народній поезії традиційний образ тополі, як символ краси або самотності. Цей образ використовує й Шевченко, порівнюючи з ним особливо жіночі образи:

У тумані на могилі,
Як тополя, похилилась
Молодиця молодая.

(I, 381).

... Виросла
Ганна кароока,
Як тополя серед поля,
Гнучка та висока.

(I, 210).

Із інших рослин особливо поширений в поезіях Шевченка образ калини — символ дівочої краси:

Як калина при долині
Вранці під росою,
Ганнусенька червоніла,
Милася сльозою.

(I, 212).

Порівн. з народньої пісні:

Ци буду ж бо я така,
Як калинонька тота?

(Ів. Колесса. Етн. Зб. XI, 179).

Так само трапляються часто й образи лози, ясеня, верби, дуба, яблуні, вишні та інш. Кожна з цих рослин має своє символічне значення.

Нарешті, окреме місце в поезіях Шевченка займає образ трави-билини, як символ самотності й беззахисності:

Як билина підкошена,
Ярина схилилась.

(I, 348).

Ой, одна я, одна,
Як билинонька в полі.

(I, 461).

Порівн. з народньої пісні:

Все ж чужина, роду нема,
Я, як билина на чужині, сама.

(Чуб. IV, 704).

Значне місце в поезіях Шевченка займають також і образи явищ природи — улюблені образи народньої поезії (хмара, сонце, море, роса, вода, хвилі, зіроньки тощо).

А козаки, як та хмара,
Ляхів обступили.
(I, 104).

Аж ось із Києва привозять
Княжну. Мов сонечко зійшло
Над обікраденим селом.
(II, 14).

Образи віри та народніх вірувань виконують у Шевченка функцію лагідности, доброти. З них найчастіше трапляються — рай, янгол.

Тихо, як у раї.
(I, 295).

З образом янгола порівнюється дитя: «Дитя, як янголятко», — традиційний вираз народньої поезії.

На окрему увагу заслуговує в поезіях Шевченка так зване заперечне порівняння, особлива форма порівняння, дуже поширена в народній поезії, надто в історичних піснях і думах. «Негативна формула, — каже А. Веселовський, — підкреслюючи одну з двох можливостей, являє собою наче подвиг свідомости, яка виходить із неясности злитих вражень до певного ствердження».²¹⁾

Конструктивно ця форма характеризується тим, що образ порівняння входить до складу окремого речення із заперечним значенням. Причём, заперечення завжди стоїть на першому місці. Ця поетична форма нагадує риторичну риму або так зв. паралелізм, про який мова буде далі. Наведу кілька прикладів з Шевченка і з народньої поезії.²²⁾

В народній поезії:

То не верби лугові зашуміли,
Як безбожні ушкали налетіли.
(«Антонович-Драгоманов. Истор. п. I, 248).

В народній поезії:

У святу неділю не сизі орли заклекотали,
Як то бідні невольники у тяжкій неволі заплакали
(К. Грушевська. Укр. нар. думи, I, 5).

У Шевченка:

Не русалонька блукає:
То дівчина ходить.
(«Причинна», I, 35).

²¹⁾ А. Веселовский. Психологический параллелизм и его формы в отражениях поэтического стиля. Соч. т. I, II, 1913.

²²⁾ Приклади беру у Ф. Колесси, Ор. с. 93.

В народній поезії:
То не ясний сокіл квилить-проквиляє,
Як син до батька, до матері у городи християнські поклони посилає.
(Там же, 12).

У Шевченка:

То не вмерлі, не убиті
Не суда просити!
Ні, то люди, живі люди,
В кайдани забиті.

(«Сон», I, 300).

В народній поезії:

Ой то не пили пилили.
Не гумани уставали,
Як із города Азова із тяжкої неволи
Три братики втікали.

(Там же, 110).

У Шевченка:

То не хмара — біла пташка
Хмарою спустилась.

(«Сон», I, 307).

В народній поезії:

То не хмара в горі зашуміла,
А в козака шабля задзвеніла.

(Гринч. Етн. мат. III, 235).

4. Риторична рима або синтаксичний паралелізм — це своєрідна форма порівняння, що характеризується аналогічним щодо значення укладом слів у рівнобіжних рядках. Про паралелізм А. Веселовський (Ор. с. 153) пише: «Ставляться поруч два мотиви, один підказує другий, пояснює його, більша вага з боку того, який має життєвий зміст. В основі парність уявлень, зв'язаних по категоріях дії речей та якостей». Отже, в основі паралелізму — порівняння двох образів, з яких один пояснює другий. Це одна з найхарактеристичніших ознак народньо-пісенного складу, яку наслідує й Шевченко, особливо в своїй ранній творчості.

Збиралися подруженьки —
Слізоньки втирають;
Збиралися товариші
Та ями копають.

(«Причинна», I, 41).

... Поплакала чорнобрива
Та й стала співати,
Поплакала стара мати
Та й стала ридати.

(«Сова», I, 289).

Вітер з гаєм розмовляє,
Шепче з осокою, —
Пливе човен по Дунаю
Один за водою.
(«Вітер з гаєм» . . . I, 194).

Порівн. з народньої пісні:

За горою крем'яною терен процвітає,
Сидить голуб на дубочку, голубка літає.
(«Киев. стар.» 1897, т. LVIII, 297).

Ой, вже мені не ходити, куди я ходила,
Ой, вже мені не любити, кого я любила.
(Ів. Колесса, Етн. Зб. XI, 147).

Але в поезіях Шевченка, як і в народній поезії, дуже часто синтаксичний паралелізм знаходиться в поєднанні з психологічним або образним паралелізмом. Образний паралелізм — це розгорнуте порівняння царства природи з людським переживанням і взагалі з діяльністю людини ²³⁾ Так витворюється порівняння — антитеза, що в основі своїй містить якийсь символ.

Образний паралелізм найчастіше подибуємо в заспівах народніх пісень:

Ой, зійди, зійди, ти зіронько та вечірняя,
Ой, вийди, вийди, дівчинонько моя вірная.
Рада б зірка зійти, чорна хмара та й наступає,
Рада б дівка вийти, так матуся не пускає.
(А. Едличка. Собр. малор. п. II, ч. 42).

Нема в саду соловейка, нема й щебетання,
Нема мого миленького, не буде й гуляння.
(Метлинський, 38-9).

Чого вода та така руда? Чи филенька збила?
Чого дівка та така смутна? Чи мати побила?
(Максимович, 1827, 93, ч. 54).²⁴⁾

Зелений дубочок на яр похилився,
Молодий козаче, чого зажурився?
(Чуб. V, 27).

Стоїть явір над водою, в воду похилився —
Стоїть козак у неволі, горько зажурився.
(«Киев. стар.» 1897, т. L VIII, 296).

Тихо, тихо Дунай воду несе
Ще тихіше дівка косу чеше.
(Там же, 290).

²³⁾ Ф. Колесса. Ор. с. 97.

²⁴⁾ Ф. Колесса. Ор. с. 97.

Ой гай, мати, ой гай, мати, ой гай зелененький;
Виїжджає з України козак молоденький.

(Метлинський, 23)

Таким чином, синтаксичний паралелізм, власне, є не що інше, як граматична форма для передачі образного паралелізму. Спочатку символічний образ із царства природи, — каже Потебня, — це був «розгін думки, щоб досягти речі, відразу неприступної».²⁵⁾ Але згодом у пізнішому розвитку поезії таке починання стає улюбленим засобом народньої поетики, з якого витворюється багата символіка: зіронька — дівчина, соловей — милий, мутна вода — смуток, зелений дубочок — молодий козак, явір — козак і т. д.

Цими зразками образного паралелізму залюбки користується й Шевченко. Наведемо кілька паралелів з Шевченка і народньої пісні.²⁶⁾
У Шевченка

Тече вода в синє море,
Та не витікає;
Шука козак свою долю,
А долі немає.

(«Думка», I, 49).

В народній пісні:

Тече вода з огорода,
З-під кореня дуба,
Не маю я відрадости
Від свого нелюба.

(Чуб. V. 361).

У Шевченка:

Літа орел, літа сизий
Попід небесами;
Гуля Максим, гуля батько
Степами, лісами.

(«Гайдамаки», I, 141).

В народній пісні:

Летить орел понад морем
По високій високості,
Плаче козак старесенький
Та по своїй молодості.

(Максимович, 1834, 170).

О. Дорошкевич в статті «Природа в Шевченковій поезії» зазначає, що в ранній добі своєї творчості Шевченко «дивився на природу майже виключно, як на символ, підходив до пейзажу з прийомами народньої пісні». «Пейзаж у Шевченка — це часто лірико-емоційний вступ до

²⁵⁾ А. Потебня. Малорусская народная песня по списку XVI в. 1877, 18.

²⁶⁾ Частину прикладів взято у Ф. Колесси. Ор. с. 97.

розгортання сюжету». Очевидно, цим і пояснюється той факт, що саме в ранній добі своєї творчості Шевченко найбільше вдається до образного паралелізму, мало не буквально наслідуючи народню пісню. Кра-са образного паралелізму в Шевченка саме в тім, що він свою поетичну мову забарвлює символами. Ось символ зорі-дівчини, найулюбленіший символ поета:

На схід від сонця червоніє,
Ховаються зорі,
І дівчина до хати
Несе своє горе.

Або:

Вечірня зіронька встає,
Дочка вечерять подає.

(«Вечір»)²⁷)

Такі є основні елементи народньо-поетичної мови в поезіях Шевченка, які так яскраво вказують нам на ту органічну близькість творів Шевченка до творів народньої поезії. Все це свідчить про те, що Шевченко був дуже добре обізнаний з українськими народніми піснями і думами, які він знав не тільки з усної традиції, виконуючи багато їх безпосередньо своїм голосом, а й також з тодішніх публікацій, що появилися окремими збірниками.

Але головне, на що треба звернути увагу, — це те, що Шевченко, користуючись мотивами й темами народніх пісень і дум, засобами народньо-пісенної поетики, в своїй творчості був оригінальним. Це не було звичайне наслідування народніх пісень, а творче перероблювання рукою великого мистця й неперевершеного майстра художнього слова.

²⁷ Ф. Симоненко. Образ Шевченкової музи. Шевченк. зб. I, 1924, 103.